

تحلیلی بر تصویرنمایی نهج البلاغه از فرهنگ بینشی و کنشی فرماندهان مسلمان

رضا جعفری

استادیار گروه الهیات، دانشگاه افسری امام علی (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول) jafari138953@yahoo.com

طاهره حجتی زاده

دانشجوی کارشناسی ارشد رشته علوم و معارف نهج البلاغه، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران hojati79@yahoo.com

چکیده

مقدمه و هدف پژوهش: با توجه به اینکه یکی از مجال‌های تصویرنمایی نهج البلاغه، ترسیم فرهنگ حاکم بر بینش فکری و کنش عملی فرماندهان مسلمان در میدان‌های جنگ و غیر آن است و فرهنگ نیز، شاخص ممیز گروه‌های مختلف بشری از یکدیگر در بازشناخت آن‌ها از سایر طیف‌ها یا گروه‌های نظیر در جوامع دیگر است، این مقاله کوشیده است، پاره‌ای از ظرائف فرهنگی فرماندهان اسلامی را در حوزه پندار و کردار با رویکرد بلاغی و ادبی از منظر نهج البلاغه مطالعه نماید.

روش پژوهش: گردآوری اطلاعات پژوهش، به روش کتابخانه‌ای؛ ابزار گردآوری آن، فیش برداری؛ تنظیم یافته‌ها در قالب جداول و تحلیل یافته‌ها نیز از نوع توصیفی بوده است.

یافته‌ها: مؤلفه‌ها و صفات مورد توجه و تأکید حضرت علی (ع) برای فرماندهان و مدیران در ۲۵ نامه از نامه‌های نهج البلاغه ذکر شده است. صرف نظر از ویژگی‌ها و صفاتی که با وجود اختلاف در لفظ، از ترادف معنایی برخوردارند، از منظر مولای متقیان (ع)، ۱۳۰ ویژگی شاخص و محوری، از اوصاف و خصائص برجسته فرماندهان مسلمان در حکومت اسلامی بوده و این ویژگی‌ها، می‌باید پایه و اساس منش و روش آنان در انجام وظایف و تکالیف‌شان در برابر خداوند و امام و ولی زمانه، در قبال زیردستان و در مواجهه با دشمنان در حالات مختلف نبرد باشد که این ویژگی‌ها در قالب جداولی در متن مقاله ارائه شده‌اند.

نتیجه‌گیری: بن‌مایه‌ی فرهنگ حاکم بر بینش و کنش فرماندهان مسلمان، مؤلفه‌هایی چون تقوا، اصالت خانوادگی، نجابت، پندپذیری، فرمان‌پذیری، عدالت، مهربانی، پاکدلی، پاکدستی، خردمندی، فرهیختگی، بردباری، عفوپذیری، زیرکی، قانون‌مندی، کارآمدی، شجاعت، جنگاوری و دلیری است که نهج البلاغه این فرهنگ را به خوبی تصویر نموده است.

واژگان کلیدی: امام علی (ع)، نهج البلاغه، فرهنگ، تصویرنمایی، فرماندهان مسلمان.

مقدمه

بی‌گمان یکی از منابع بی‌بدیل فرهنگی در حوزه معارف اسلامی از نظایر مختلف اعتقادی، اخلاقی، ادبی، نظامی و مانند آن، پس از قرآن کریم، کتاب شریف «نهج‌البلاغه» است که به‌عنوان منبعی ذخّار از دانش و معرفت، در ابعاد گوناگون، علم و معرفت و فرهنگ، از آن تراوش می‌کند و تشنگان معرفت را با هر مشرب و دیدگاه، سیراب می‌نماید.

وجه تسمیه این کتاب به نهج‌البلاغه، به سبب بستگی تام آن با ویژگی بلاغت بیانی است، به طوری که برخی محققین، عنوان «نهج‌البلاغه» را، «راه روشن سخن رسا گفتن» ترجمه کرده‌اند؛ (شهیدی، ۱۳۶۸، ز). یکی از عرصه‌های بلاغت بیانی این کتاب ارزشمند، تصویرگری در کلام است که صورت مقصود را در ساختار سخن، نشان می‌دهد و این مقاله کوشیده است، فرهنگ بینشی و کنشی فرماندهان مسلمان را از منظر این منبع اصیل اسلامی، با رویکرد ادبی و بلاغی بررسی نماید.

بیان مسأله

هنر تصویرگری نهج‌البلاغه، بویژه آنجا که در پی خلق فرهنگی الهی از منش و بینش فرماندهی نظامی در دیده و ایده افسران و سربازان مسلمان است، به گونه‌ای است که از سویی روح رشادت و دلیری را به آنان القا می‌کند و از سوی دیگر روحیه مهرورزی و رحمت را در عمق جان‌شان می‌پروراند. دشمن را چنان در نظر آنها ترسیم می‌کند که برای یورش به او لحظه شماری کنند و زیردستان‌شان را امانت خدا در دست آنان می‌نمایاند که خیانت و ستم به آنان، عذاب و عقوبت سخت الهی را در دنیا و آخرت برایشان به دنبال دارد؛ (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). لذا از آنجا که نهج‌البلاغه، تماماً سخنان امام علی(ع) است، برخی با نگرش به این دو رویکرد به ظاهر متضاد نهج‌البلاغه و

برخی وقایع تاریخی و گزارشات روایی موجود در مآثر حدیثی دیگر، شخصیت آن حضرت را، «جمع اضداد» لقب داده‌اند. همان گونه که قرآن کریم نیز در وصف پیامبر اسلام(ص) و مسلمانان همراه او، همین معنا را آورده و فرموده است: «أَشْدَاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ»؛ (فتح/۲۹).

اهمیت و هدف پژوهش

این تحقیق از جهات چندی دارای اهمیت است؛ نخست آن که به دنبال ارائه فرهنگی اصیل از آموزه‌های اخلاقی اولین پیشوای شیعیان جهان در حوزه آداب فرماندهی نظامی است. دومین وجه اهمیت بحث، آن است که با تتبع گسترده در یکی از منابع پایه‌ای و ارزشمند اسلامی، این موضوع بررسی و مطالعه شده است و سومین جهت اهمیت تحقیق، از آن روست که با ارائه مؤلفه‌های نسبتاً کاملی از ویژگی‌ها، صفات و خصائص ارزشی افسران و فرماندهان مسلمان از دیدگاه امام علی(ع)، هم هادی و راهنمای فرماندهان سطوح راهبردی برای گزینش فرماندهان میانی و در سطح خرد است و هم برای بهره‌گیری فرماندهان و مدیران مسلمان برای تهذیب نفس و تخلّق به اخلاق نظامی علوی، تابلوی راهنمای جامعی از صفات و ویژگی‌های فرماندهی اسلامی است.

اما اهدافی که این تحقیق دنبال می‌کند به شرح ذیل است:

هدف اصلی:

- ارائه فرهنگ فرماندهان اسلامی در حوزه رفتار و پندار و احصای مؤلفه‌های این فرهنگ از منظر

نهج‌البلاغه

اهداف فرعی:

- تبیین فرهنگ تصویرنمایی نهج‌البلاغه به‌عنوان یکی از لطایف کلامی آن در حوزه خصائل و اوصاف افسران و فرماندهان مسلمان.

رسانه‌های عالم، با استفاده از انواع روش‌های مختلف بیانی و تصویری، سعی در القاء برنامه‌های خود به مخاطبین دارند که در این میان آرایش سخن به نمایه‌ها و آرایه‌های تصویری، به منظور تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطب و نیز درک بهتر مخاطبین از مقصود و مراد گوینده، در میان سایر صنایع ادبی پیشنهاد است.

تصویرگری و تصویرنمایی در کلام، آن است که گوینده یا نویسنده‌ای، مقصود و مراد خود را از یک شیء یا یک شخص و یا مسأله‌ای، در قالب الفاظ و عباراتی چنان ادا نماید که مورد مقصود را در قالبی تصویرگونه به مخاطب بنمایاند؛ به طوری که اگر با تصریح از آن یاد می‌کرد آن بلاغت و لطافت کلام را در بر نداشت، لذا تشبیهات و استعاره‌های بلاغی، عمدتاً از این دست است.

یکی از نویسندگان معاصر در حوزه‌های ادبی و موسیقی، قائل است که کلمات و جملات و کلام در معرض نمایش قرار می‌گیرند. تشبیهات و استعارات، نوعی نقاشی زبانی هستند و تماشای آنها مهم‌تر از سخن گفتن گنگ آنهاست. (شمیسا، ۱۳۹۱، ۴۱۹).

اساساً زبان ادبی، زبان انتقال عواطف و هیجانات روحی و باطنی است و تأثیر آن بر مخاطب بسیار زیاد است، چه این که هیچ یک از انواع دیگر زبان‌ها، مانند زبان روزمره و زبان علمی، نمی‌توانند تا این حد تأثیر مخاطب را برانگیزند؛ چراکه نقش اصلی زبان روزمره، تفهیم و تفاهم امور عادی زندگی است و به عبارتی زبان گفتگوست و زبان علمی نیز، زبانی فنی و تخصصی برای انتقال معلومات و اطلاعات است.

(ر.ک: شمیسا، ۱۳۹۰، ۲۰۲)

بنابراین آنچه که بیش از همه در خاطر و باطن مخاطب تأثیرگذار است، زبان ادبی است و در این زبان نیز تأثیرگذارتر از همه، کلامی است که در قالب تصویر منتقل شود.

- تبیین موفقیت و سعادت افسران مسلمان در عرصه‌های مختلف جنگی و غیر آن در سایه برخورداری از فرهنگ رفتاری و اندیشه‌ای منطبق بر خصائص مورد نظر امام علی(ع).

- اما سوال‌های فراوری تحقیق، مسائلی چون «چیستی فرهنگ فرماندهان اسلامی و تنوع مؤلفه‌های بینشی و کُنشی این فرهنگ در نهج البلاغه»، «چگونگی پویایی زبانی نهج البلاغه از جهت تصویرگری فرهنگ‌های مختلف، بویژه فرهنگ فرماندهی نظامی» و «چرایی اِتصاف فرماندهان مسلمان به خصائص و ویژگی‌های ارزشی و انسانی اسلام در فرهنگ نظامی نهج البلاغه» را در بر می‌گیرد که متناظر به سؤالات، فرضیه‌های زیر قابل تصور است:

- در نهج البلاغه، بایسته‌های بینشی و رفتاری کافی برای رسیدن به فرهنگ مطلوب فرماندهی اسلامی وجود دارد.

- میان ساختار زبانی نهج البلاغه و تصویرگری در حوزه‌های مختلف، خاصه حوزه فرهنگ فرماندهی نظامی، ارتباط تنگاتنگ وجود دارد.

- تبیین وجود رابطه معنادار میان سعادت افسران و فرماندهان مسلمان با اِتصاف به این بایسته‌های فکری و عملی، چه در در میدان کارزار و چه در سیر کمالی انسان، در افق این تحقیق دیده شده است.

ادبیات پژوهش

تصویرنمایی کلامی

تحولات شگرف فن‌آوری و علوم گوناگون که هر روز نوبه‌نو و پیچیده‌تر از پیش می‌گردد، هنوز نتوانسته تأثیر شگرف کلام و سخن را بر روح و روان آدمی، خنثی نماید، لذا منابع ادب و بلاغت و صاحبان آثار و متأثر ادبی و بلاغی همواره در صدر برنامه‌های تبلیغی

فرهنگ

فرهنگ، شاخص و راهنمای جوامع گوناگون بشری است که به زندگی گروه‌های مختلف انسانی سمت و سو و جهت می‌بخشد؛ به طوری که برخی محققین در تعریف آن گفته‌اند:

«فرهنگ عبارت است از مجموعه‌ای تافته و تنیده سازوار شده‌ای از بینش‌ها، منش‌ها و کنش‌های پایدار در بستر زمینی و بازه زمانی مشخص، که هم‌چون هویت جمعی و طبیعت ثانویِ طیفی از آدمیان، صورت بسته است». (رشاد، ۱۳۹۰)

البته، تعاریف فراوانی از فرهنگ ارائه شده که پرداختن بیشتر به آن، خارج از حاجت بحث است؛ اما همین اندازه باید گفت که هر گروه انسانی که دارای اهداف مشترک یا الگوی خاص و یا عنوان مشترکی هستند، از فرهنگ مشترکی برخوردارند که بیش و کم، همگی افراد گروه، متأثر از مؤلفه‌های آن فرهنگ مشترک‌اند و در پاره‌ای موارد، به این فرهنگ‌های درون گروهی، خرده فرهنگ نیز می‌گویند.

سیمای فرماندهان در نهج‌البلاغه

تأکید امام علی(ع) بر الگوهای دینی، ارزشی و اخلاقی، به‌ویژه ترسیم بارزترین خصائص فرماندهان مسلمان، برای پیروان آن حضرت، چه در زمان حیات و چه پس از شهادت او، دارای فواید و نتایج بسیار مفید و راه‌گشایی بوده است؛ چرا که فرازهای حماسی سخنان و مکاتبات ایشان که پاره‌ای از آن در نهج‌البلاغه ضبط گردیده، روح شجاعت، دیانت، عدالت، مروت و ... را در عمق جان فرماندهان مسلمان بیدار نگه می‌دارد؛ به طوری که تمام هم خود را در جهت تحقق منویات مولا و مقتدای خویش معطوف می‌نمایند.

بنابراین امروزه نیز می‌توان الگوهای بینشی و روشی نهج‌البلاغه را که سراسر رهنمودهای گهربار آن امام و پیشوای بزرگ است، به نیروهای مسلح

جمهوری اسلامی ایران القاء نمود تا این اوصاف و خصائص را در همه عرصه‌ها در میان نیروهای مسلح؛ به‌ویژه فرماندهان و مدیران، نهادینه نمود تا آنان نیز همین خصائص را با ابزارهای علمی و عینی در میان آحاد کارکنان نظامی این سرزمین، اشاعه و تسری دهند.

لذا مطالعه حاضر، با جستار در نهج‌البلاغه و تمرکز بر بخش نامه‌های آن، اوصاف فرماندهان مسلمان را از دیدگاه امام علی(ع) بررسی نموده که یافته‌های تحقیق مؤید آن است؛ امیرالمؤمنین(ع) در ۲۵ نامه از نهج‌البلاغه، بیش از ۱۵۰ ویژگی را برای فرماندهان مسلمان برشمرده که با توجه به ترادف مفهومی برخی ویژگی‌ها، با کنار هم گذاشتن ویژگی‌های هم مفهوم، آن حضرت، ۱۳۰ صفت از صفات فرماندهان مسلمان را معرفی و نیل به موفقیت دنیوی و سعادت اخروی آنان را در گرو اوصاف به این صفات دانسته است. از میان این صفات و ویژگی‌ها، ۱۳ ویژگی مورد عنایت بیشتر آن حضرت بوده و در کلام ایشان، از تکرار فزون‌تری برخوردارند.

رویکرد تحقیق به گونه‌ای است که نخست خصائص و اوصاف فرماندهان سپاه اسلام را به‌صورت مفهومی و به روش توصیفی از نامه‌های نهج‌البلاغه به دست می‌دهد؛ پس از آن جدول آماری همین توصیف مفهومی را ارائه می‌کند؛ آنگاه آماره‌ای از تحلیل یافته‌ها را در قالب جدول ارائه و سپس نتایج حاصله را ذکر می‌نماید.

پیشینه

در خصوص پیشینه پژوهش نیز باید گفت، پیرامون مایه‌های هنری تصویرگری در کلام امام علی(ع) در نهج‌البلاغه پژوهش‌های چندی، مانند: «صور خیال در نهج‌البلاغه»؛ (جوکار، ۱۳۸۸)، «بررسی صور خیال در

دو خطبه نهج البلاغه، الملاحم و الجهاد، با تکیه بر ترجمه‌های دشتی، شهیدی، قرشی و فیض‌الاسلام؛ (میرحسینی و زارعی کفایت، ۱۳۹۲)، و ... پیش‌تر شکل گرفته لکن راجع به پیوند این خصیصه بلاغی نهج البلاغه با فرهنگ نظامی و فرماندهی اسلامی، تحقیقی به‌طور خاص انجام نشده یا دست کم نویسندگان این نوشتار به آن دست نیافته‌اند. بنابراین می‌توان ادعا نمود که این تحقیق با این رویکرد یک اقدام پژوهشی بدیع است.

بر این اساس، تفاوت بنیادین این نوشتار که با رویکرد زبان‌شناسانه، خصائل و فرهنگ افسری و فرماندهی نظامی را در لشکریان اسلام در قالب نمایه‌های تصویری از لابلای فرازهای نهج البلاغه نمایانده، با پژوهش‌های پیشین در این است که با یک نگاه ادبی، به یک فرهنگ خاص، یعنی فرهنگ نظامی‌گری و فرماندهی، پرداخته و این نگاهی نو به بحث است.

روش پژوهش

منبع اصلی این پژوهش؛ خود نهج البلاغه و به طور خاص، بخش نامه‌های آن بوده است؛ چراکه نهج البلاغه دارای سه بخش خطب، نامه‌ها و کلمات قصار است^۱ و احصای موضوعی خاص در هر سه بخش آن، فراتر از رسالت یک مقاله علمی، دست کم در پاره‌ای موضوعات است. بنابراین، این جستار بیشتر بر بخش نامه‌های این کتاب ارجمند متمرکز گردیده، لکن به فراخور بحث، از منابع دیگری که در این زمینه به‌صورت کلی‌تری نگارش یافته نیز استفاده شده است. روش گردآوری اطلاعات تحقیق، به شیوه کتابخانه‌ای و به تبع این روش، ابزار گردآوری نیز، فیش‌برداری و تنظیم و تحلیل یافته‌ها در قالب جداول بوده و تحلیل یافته‌ها هم از نوع توصیفی می‌باشد. نیز، باتوجه به عدم دسترسی به فرماندهان مسلمان هم عصر

امیرالمومنین(ع)، جامعه معیار، نه افراد، بلکه اسنادی است که داده‌های نهج البلاغه به دست می‌دهد و فرماندهان مسلمان مورد نظر تحقیق نیز، همان فرماندهانی هستند که امام علی(ع)، آنان را به فرماندهی سپاه گمارده و اوصاف آنان را در فرازهایی از نهج البلاغه ارائه و یا به فرماندهان و فرمانداران خود نظیر محمدبن‌ابی‌بکر و مالک اشتر، توصیه فرموده که فرماندهان سپاه را بر اساس آن ویژگی‌ها انتخاب نمایند.^۲ بنابراین، تحقیق حاضر، فاقد جامعه آماری از گروه‌ها و اشخاص عینی و حقیقی می‌باشد.

یافته‌ها

چنانچه گفته شد به علت گستردگی نهج البلاغه، موضوع این پژوهش فقط در ۷۹ نامه این کتاب مورد کاوش قرار گرفته که از آن میان خصائص فرماندهی یک افسر و فرمانده مسلمان از دیدگاه امام علی(ع) در ۲۵ نامه آن حضرت به فرماندهان لشکر و یا والیان ولایات که علاوه بر داشتن ولایت امری یک شهر یا منطقه، به‌عنوان فرمانده نظامی آن منطقه نیز منصوب بوده‌اند، ذکر شده است؛ البته در بسیاری از موارد آن، صفاتی که فرماندهان باید واجد آن باشند، به صراحت ذکر گردیده ولیکن در برخی از نامه‌ها، جولان کلام از تصریح فراتر رفته و پای در عرصه استعاره و تلمیح نهاده و بیشتر استعارات و تلمیحات نیز در قالب تصاویر و تصرف خیال مخاطب به زیبایی بیان گردیده‌اند. با این توضیح، شرح توصیفی ویژگی‌های مورد بحث و برترین خصائص یک افسر مسلمانی که مسئولیت فرماندهی لشکریان اسلام را به‌عهده دارد، به ترتیبی که در نامه‌های نهج البلاغه آمده، اینچنین است:

نامه ۴: تقدیر از زیردستان فرمانبر - توبیخ زیردستان نافرمان - لزوم استقلال و استقامت در رای فرمانده در برابر زیر دستان - استفاده از افسران معتقد به هدف در رأس امور.

آوردن ضربه‌های سهمگین بر پیکره سپاه دشمن - رعایت اخلاق در جنگ (پرهیز از دشنام).

نامه ۱۸: نیک رفتاری کارگذار جهت کسب اعتماد زیردستان - لزوم حفظ هم‌پیمانان - مدارا در امور.

نامه ۲۱: اعتدال در امور - توجه به آخرت.

نامه ۳۳: لزوم به‌کارگیری جاسوسان برای کسب اطلاع از تحرکات دشمن (اصل جمع‌آوری اطلاعات) - استقامت - پیروی از مقام ولایت - شنیدن صدای ناصحان.

نامه ۳۴: ضرورت گماشتن مدیران لایق - سخت‌بین مسولیت و توانایی مدیر - کسب اطلاعات قبل از ورود به جنگ با دشمن.

نامه ۳۵: ضرورت همراهی مردم با مسئولان.

نامه ۳۸: تاکید بر سخت‌کوشی و خستگی‌ناپذیری مدیران و فرماندهان - برخورد شدید با متخلفان - اطاعت از امر فرمانده - اعتدال در رفتار.

نامه ۴۲: دلجویی از مسئولان به هنگام عزل.

نامه ۴۶: تقویت نقاط مرزی و استحکام نیروها در سرحدات - درهم آمیختن رفتار سخت‌گیرانه و محبت‌آمیز - فروتنی با فرودستان - رفتار یکسان با زیردستان.

نامه ۵۰: بی‌توجهی به مال دنیا - عدم خودباختگی

مسئولان در مواجهه با مال دنیوی - حفظ اسرار نظامی و امنیتی - صداقت با زیردستان و مطلع نمودنشان از امور - ضرورت حاکمیت قانون و مبنای بودن آن در روابط حکومتی - لزوم اطاعت از امر ولایت - مجازات گردن‌کشان.

نامه ۵۱: تقوا - اقامه نماز - به جای آوردن شکر خداوند در همه حال - مراعات با زیردستان - خیرخواهی و مصلحت‌اندیشی - رفتار محبت‌آمیز با فرو دستان - نیک‌رفتاری با سپاهیان - شکیبایی در مواجهه با خواسته‌های فرمانبران - جلوگیری از افتادن

نامه ۱۱: مستقر ساختن نیروها در موقعیت‌های برتر نسبت به دشمن (مانند ارتفاعات) - مختل کردن روند پیشروی دشمن با ایجاد موانع - تمرکز نیروها به هنگام حمله و جلوگیری از بروز حملات پراکنده و بی‌هدف و فرسایشی - لزوم استقرار دیدبان بر فراز ارتفاعات و تهیه اطلاعات از روند تحرکات دشمن (اصل جمع‌آوری اطلاعات از دشمن) - داشتن احاطه کامل و همه‌جانبه به محل استقرار نیروها - عدم اطمینان مطلق به نفوذناپذیری و یا ترس از نفوذپذیری یک یا چند جبهه داخلی (باید نقاط ضعف را مرتفع ساخت و به طور مداوم نقاط قوت را بررسی نمود تا دچار ضعف و رخوت نگردد). - رعایت نکات حفاظتی برای عدم دسترسی جاسوسان دشمن به اطلاعات - هماهنگی در حمله و گریز (جلوگیری از عدم تفرقه و پراکندگی) - گماردن نگهبانان در شب برای جلوگیری از حمله شبانه دشمن.

نامه ۱۲: تقوا (ترس از خدا) - عدم شروع به جنگ مگر با شروع از سوی دشمن - گسیل سپاهیان بدون عجله و شتابزدگی - رعایت زمان‌های استراحت برای جلوگیری از خستگی نیروها (حفظ روحیه) - عدم حرکت نیروها در شب برای استراحت آنها مگر برای غافلگیر کردن دشمن - لزوم حضور فرمانده در جمع سپاهیان.

نامه ۱۳: لزوم فرمانبری از فرمانده - ضرورت حفاظت از جان فرمانده عالی رتبه در صحنه نبرد.

نامه ۱۴: عدم شروع به جنگ مگر با شروع از سوی دشمن - تعقیب دشمن به هنگام فرار، لیکن عدم کشتن او در حال فرار - عدم آسیب‌رسانی به افراد بی‌دفاع - عدم کشتن مجروحین - عدم هتک حرمت زنان در جنگ.

نامه ۱۶: اعتقاد به هدف جنگ - عقب‌نشینی به موقع - نهایت استفاده از ادوات جنگی - سعی در وارد

و صریح - همراهی با راستگویان و پرهیزکاران - پرهیز از خودپسندی - رعایت عدالت - پاداش نیکوکار و کیفر بدکار - نیکرفتاری با رعیت - سعی بر خشنودی فرودستان - عدم تضییع حقوق فرودستان و ضعیفان - توجه به سنن حسنه و عُرف پسندیده رایج میان مردم - مصاحبت و مجالست مستمر با دانشمندان و حکیمان - استفاده از دیدگاه صاحب‌نظران و اندیشمندان در اداره امور - به‌کارگیری نظامیان در امور لشگری و کارمندان در امور اداری و عدم اختلاط آنها - به‌کارگیری قُضات در امور قضایی و کارگذاران در امور اجرایی و عدم اختلاط آنها - لزوم اعتماد رعیت به قُضات و کارگذاران حکومتی و کارمندان دولتی - توجه به امور اقتصادی و حمایت از تولید کنندگان و بازرگانان و صنعتگران - اقتدار لشگریان ضامن امنیت مردم و نشانگر شکوه و اقتدار مملکت - لزوم تامین مالی و معیشتی نظامیان - سعی بر رفع حاجات فرودستان و فقرا - شکیبایی در انجام کارها - استفاده از افسران مؤمن، پاکدامن، بردبار، دلیر، جوانمرد، بخشنده، رحم‌دل، با خانواده، اصیل و با سوابق ارزنده در رأس فرماندهی لشگر - لزوم رسیدگی مداوم شخص حاکم به امور نظامیان و برطرف نمودن حوایج ایشان - ضرورت وجود روحیه همدلی میان سپاهیان - بهترین فرمانده را، مهربانترین ایشان دانستن - برقراری عدالت از سوی حاکمان جهت خشنودی مردم - بیان زحمات و خدمات انجام گرفته و تقدیر از زحمت‌کشان - تبعیت از کتاب و سنت - استفاده از قُضات خوشنام، صبور، با اخلاق، بی‌طرف، مؤمن، متقی، پرتلاش، دانا، جویای حق، دوستدار عدالت و قاطع t لزوم حمایت همه‌جانبه از قاضی و رفع احتیاجات مالی او و نیز افزایش شأن و منزلت اجتماعی او - عزل قُضات دنیاطلب و نالایق - به کار گماردن مسئولان پس از آزمودن آنها و کسب اعتماد نسبت به ایشان - استفاده از کارگزاران مجرب، باحیا، اصیل، با خانواده‌ای مذهبی، مؤمن، با اخلاق، بی‌توجه به دنیا،

غنایم به دست دشمنان - یاری رساندن به دین خدا با نهایت توان.

نامه ۵۲: لزوم برقراری نماز به جماعت (برای تقویت روحیه جمعی) - اقامه نماز در نوبت‌های پنج‌گانه (جهت مداومت در یاد خدا) - سرعت در اقامه نماز (برای رعایت حال افراد ناتوان).

نامه ۵۳: تقوا در امور و ترس از خدا e مقدم داشتن اطاعت از خدا بر سایر امور - نصب‌العین قرار دادن قرآن و فرامین الهی - انجام فرایض و برپایی سنت - یاری خداوند و دین او با دل و دست و زبان - رهایی از بند آرزوهای زودگذر دنیوی - مهار نفس سرکش - اشتغال به امور نیک و خداپسندانه - مهربانی با فرودستان - عدم استثمار طبقه فرودست جامعه - سعی بر خطاپوشی - درگذشتن از خطاهای غیرعمدی و ناخواسته - عفو و گذشت - مهار خشم و عدم تسریع در مجازات - مهار قدرت‌طلبی در عین داشتن قدرت - کوچک شمردن خود و بزرگ شمردن خداوند - برقراری عدالت - رفتار یکسان با همگان - پرهیز از ظلم و ستم - برپایی عدل و داد و رعایت حقوق فرودستان - سعی بر خشنودی فرودستان و فرمانبران - پرهیز از توجه به خواص و غفلت از عوام - لزوم توجه به خواست توده - قدرشناسی از مردم - تلاش همه‌جانبه بر عیب‌پوشی مردم - مذموم بودن افشای سر از جانب مسئولان - پرهیز از قضاوت‌های عجولانه و کورکورانه - زدودن کینه‌های گذشته و جلوگیری از بروز کینه‌های جدید - عدم به‌کارگیری نالایقان در رأس امور - نپذیرفتن سخنان سخن‌چینان و بددلان - عدم استفاده از بخیلان و تنگ‌نظران به گاه مشورت - عدم توجه به گفته‌های افراد ترسو - عدم استفاده از مهره‌های طاغوتی در مسئولیت‌ها - استفاده از عناصر مؤمن و معتقد در رأس امور - مورد مشورت قراردادن افراد بی‌طرف، مؤمن و خیرخواه - عدم استفاده از افراد متملق برای مشورت I مشورت گرفتن از افراد صادق

ضرورت ارتباط مستقیم حاکمان با مردم - لزوم حضور حاکمان در مجامع عمومی - ترویج آزادی کلام - پیش بینی مکانیسم‌هایی برای بیان خواسته‌های عمومی مردم به صورت آزادانه و بدون تکلف - پرهیز از درشتی و تندخویی به گاه حضور میان مردم - تسریع روند اداری - نیفکندن کار امروز به فردا - آسایش مردم؛ هدف در امور حکومتی - انجام فرایض دینی و استمرار در یاد خدا - سعی بر نزدیکی به خدا - انجام نماز به جماعت در حضور مردم - تسریع در انجام فریضه نماز به گاه جماعت و در حد توان ناتوانان - جلوگیری از رانت‌خواری - جلوگیری از قرار گرفتن افراد بر سر مسندهای حکومتی بر مبنای قرابت‌های نسبی و سببی - حاکمیت شایسته‌سالاری - صبر و شکیبایی در امور - بیان صادقانه مسائل با مردم و محرم دانستن ایشان در بیان امور - صلح سازنده بهتر از نبرد بی‌حاصل - مصون ندانستن خود از دشمن حتی در زمان صلح - دوراندیشی در امور - وفای به عهد - پایبندی به معاهدات حکومتی - اهمیت وفای به عهد از جانب حاکمان در نگاه مردم - شکیبایی در کارها - جلوگیری از ریختن خون‌های مردم و سعی در حفظ جان ایشان - عذرخواهی از ستم‌دیدگانی که از ناحیه حکومت بر آنها ستمی وارد آمده - پرهیز از خودپسندی - خدمت‌گذار دانستن خود در مقابل رعیت و پرهیز از منت‌گذاردن بر ایشان - وقت‌شناسی - پرهیز از شتابزدگی - پرهیز از رخوت و سستی و کاهلی در امور - انجام کارها در موقع و موعد خویش - خویشتن‌داری به گاه خشم و صبر به گاه قهر - پرهیز از سخن‌سنجیده - سعی بر کنترل خشم - تقدیر از تلاش‌های پسندیده حاکمان گذشته - پیروی از کتاب و سنت و نظر ولایت - عدم پیروی از هوای نفس - همه تلاش‌ها برای رضای خدا.

پارسا، آبرومند و عاقبت‌نگر - تأمین حواجج دنیوی عاملان حکومتی (برای جلوگیری از خیانت در امانت از جانب ایشان) - گماشتن افرادی متدین و راستگو برای کسب اطلاع از نحوه عملکرد کارگزاران - برخورد شدید و قاطعانه در صورت مشاهده تخلف از سوی عاملان و باز پس‌گیری اموال ایشان - رسوا ساختن کارگزاران متخلف و مطلع نمودن مردم از تخلف آنها - اهمیت به امر مالیات - انجام امور مملکتی وابسته به مالیات. صرف درآمد حاصل از مالیات برای عمران و آبادانی شهرها و راه‌ها - تبیین نارضایتی مردم از دریافت مالیات بدون سازندگی - جلوگیری از بروز نارضایتی مردم در پرداخت مالیات - اخذ مالیات مبتنی بر درآمد - در نظرگرفتن معافیت‌های مالیاتی برای اقشار آسیب‌پذیر و ورشکستگان - شیوه صحیح اخذ مالیات و صرف آن؛ گامی موثر در راه عدالت - مالیات، مایه آسودگی خاطر مردم - ضرورت آزمودن کارمندان برای گماردن ایشان در پست‌های اداری - استفاده از کارمندان صالح، آرام، دقیق، پرتلاش، متعهد و امانتدار در امور اداری - حمایت از فعالان اقتصادی - ارائه سیاست‌های کلان و وضع قوانین اقتصادی - سعی بر ایجاد وضعیت امنیت اقتصادی در جهت حمایت از سرمایه‌گذاران - نظارت بر روند بازار و نحوه عملکرد تجار - جلوگیری از هرگونه فعالیت اقتصادی ناسالم، اعم از احتکار و سودجویی‌های نامتعارف - گرانی اجناس در بازار، دلیلی بر ضعف حاکمان - تسهیل روند امور تجاری - ایجاد رونق اقتصادی - افزایش میزان گردش سرمایه در جامعه از طریق امکان خرید و فروش آسان برای همگان - مجازات اخلاص‌گران اقتصادی برای عبرت سایرین - مدارا با فرودستان - اهمیت به اقشار آسیب‌پذیر جامعه - کمک‌های مالی و غیرمالی به طبقات فرودست و ایجاد حداقل امکانات رفاهی برای ایشان از محل بیت‌المال - پیگیری مستمر امور مستمندان - حمایت دولتی از ایتام و سالمندان -

- نامه ۵۶:** تقوا- دوری از دنیاطلبی- مهار نفس سرکش - کنترل خشم- به کارگیری خرد و اندیشه در امور.
- نامه ۵۹:** دوری از هوای نفس- عدالت طلبی- سعی بر ایفای حقوق زیردستان- مساوات در عمل- مشغول گرداندن نفس به فرایض الهی- گرفتن عنان نفس سرکش در دست- رعایت حال مردم و زیردستان.
- نامه ۶۰:** نرساندن آزار به مردم هنگام جنگ- مجازات نیروهای متجاوز خودی در پایگاه محل استقرار- بیان مشکلات سپاه به فرمانده و مطلع ساختن آنان از کمبودها و نارسایی‌ها- گوش به فرمان بودن نیروها- بالا بردن سرعت و آمادگی لشکریان برای پذیرفتن تاکتیک‌های رزمی در میدان نبرد.
- نامه ۶۱:** انطباق مسئولیت‌ها با ویژگی‌های فردی- قاطعیت فرمانده- ضرورت حفظ سرحدات و جلوگیری از نفوذ دشمن متجاوز به خاک کشور- لزوم رسیدگی به شهرهای مرزی.
- نامه ۶۲:** ضرورت خردمند بودن حاکمان- مصلحت اندیشی در امور- همراهی حاکمیت با پرهیزکاران- فریضه بودن دفاع از آب و خاک در برابر متجاوزین- لزوم با بصیرت بودن مجاهدان.
- نامه ۷۶:** گشاده‌رویی با مردم در همه احوال- پرهیز از خشم - توجه به آخرت.
- نامه ۷۹:** توجه به عاقبت گذشتگان- جلوگیری از فساد اداری- حرکت در مسیر حق و عدالت.

جدول ۱ - توصیف آماری مؤلفه‌های فرهنگ کنشی و بینشی فرماندهان مسلمان در نهج البلاغه (نامه‌ها)

ردیف	مؤلفه‌ها	نامه‌ها	فراوانی
۱	تقدیر از زیردستان فرمانبر و قدرشناسی از مردم	۴ و ۵۳	۲
۲	توییح زیردستان نافرمان و بدکاران	۴ و ۳۸ و ۵۰ و ۵۳	۴
۳	استقلال و استقامت در رای و قاطعیت در فرماندهی	۴ و ۵۳ و ۶۱	۳
۴	استفاده از افسران معتقد به هدف و عناصر مومن و معتقد در راس امور، و استفاده از کار گزاران مجرب، باحیا، اصیل، با خانواده‌ای مذهبی، مومن، با اخلاق، بی‌توجه به دنیا، پارسا، آبرومند و عاقبت نگر	۴ و ۱۶ و ۵۳	۳
۵	مستقر ساختن نیروها در موقعیت‌های برتر نسبت به دشمن	۱۱	۱
۶	اختلال در پیشروی دشمن با ایجاد موانع	۱۱	۱
۷	گماردن نگهبان در شب برای جلوگیری از حمله شبانه دشمن	۱۱	۱
۸	هماهنگی در حمله و گریز (جلو گیری از عدم تفرقه و پراکندگی)	۱۱	۱
۹	رعایت نکات حفاظتی	۱۱	۱
۱۰	تمرکز نیروها به هنگام حمله و جلوگیری از بروز حملات پراکنده و بی هدف و فرسایشی	۱۱	۱
۱۱	استقرار دیدبان بر فراز ارتفاعات و تهیه اطلاعات از تحرکات دشمن (اصل جمع آوری اطلاعات از دشمن)	۱۱ و ۳۳ و ۳۴	۳
۱۲	عدم اطمینان مطلق به نفوذ ناپذیری (بررسی مداوم نقاط قوت)	۱۱	۱
۱۳	احاطه کامل و همه جانبه به محل استقرار نیروها	۱۱	۱
۱۴	حضور فرمانده در جمع لشکریان، ارتباط مستقیم حاکمان با مردم و حضور حاکمان در مجامع عمومی	۱۲ و ۵۳	۲
۱۵	خداترسی و تقوا	۱۲ و ۵۳ و ۵۱ و ۵۶	۴

ردیف	مؤلفه‌ها	نامه‌ها	فراوانی
۱۶	گسیل سپاهیان بدون عجله و شتابزدگی	۱۲ و ۵۳	۲
۱۷	توجه به استراحت نیروها برای جلوگیری از خستگی	۱۲	۱
۱۸	استفاده از تاریکی شب برای غافلگیر کردن دشمن	۱۲	۱
۱۹	پیش‌دستی نکردن در جنگ نسبت به دشمن	۱۲، ۱۴	۲
۲۰	ضرورت حفاظت از جان فرمانده عالی رتبه در صحنه نبرد	۱۳	۱
۲۱	لزوم فرمانبری از فرمانده	۱۳ و ۳۸ و ۶۰	۳
۲۲	تعقیب دشمن به هنگام فرار، لیکن عدم کشتن او در حال فرار	۱۴	۱
۲۳	عدم هتک حرمت به زنان در جنگ	۱۴	۱
۲۴	عدم کشتن مجروحین	۱۴	۱
۲۵	عدم آسیب رسانی به افراد بی دفاع	۱۴	۱
۲۶	بلا اشکال بودن عقب نشینی به موقع و تاکتیک	۱۶	۱
۲۷	نهایت استفاده از ادوات جنگی	۱۶	۱
۲۸	وارد آوردن ضربه های سهمگین بر سپاه دشمن	۱۶	۱
۲۹	رعایت اخلاق در جنگ	۱۶	۱
۳۰	نیک رفتاری و فروتنی فرمانده و کارگذار جهت کسب اعتماد زیردستان	۱۸ و ۴۸ و ۵۱ و ۵۳	۱
۳۱	لزوم حفظ هم پیمانان	۱۸	۱
۳۲	مدارا در امور و مدارا با زیردستان	۱۸ و ۵۳	۲
۳۳	اعتدال در امور	۲۱ و ۳۸ و ۵۳	۳
۳۴	توجه به آخرت	۲۱ و ۵۳	۲
۳۵	استقامت	۳۳ و ۵۳	۲
۳۶	شنیدن صدای ناصحان و پرهیز از خودپسندی	۳۳ و ۵۳	۲
۳۷	پیروی از مقام ولایت	۳۳ و ۵۳	۲
۳۸	ضرورت گماشتن فرماندهان و مدیران لایق	۳۴ و ۵۳	۲
۳۹	سنخیت میان مسوولیت و توانایی مدیر	۳۴	۱
۴۰	ضرورت همراهی مردم با مسوولان	۳۵	۱
۴۱	سخت کوشی و خستگی ناپذیری مدیران و فرماندهان	۳۸	۱
۴۲	دلجویی از مسوولان به هنگام عزل	۴۲	۱
۴۳	تقویت نقاط مرزی و استحکام نیروها در سرحدات و ضرورت حفظ سرحدات و جلوگیری از نفوذ دشمن متجاوز به خاک کشور - لزوم رسیدگی به شهرهای مرزی	۴۶ و ۶۱	۲
۴۴	عدالت طلبی، رفتار یکسان با زیردستان، برپایی عدل و داد، رعایت حقوق زیردستان و پرهیز از ظلم و ستم	۴۶ و ۵۳ و ۵۹	۳
۴۵	فروتنی و مهربانی با فرودستان	۴۶ و ۵۱ و ۵۳ و ۷۶	۴
۴۶	درهم آمیختن رفتار سخت‌گیرانه و محبت‌آمیز	۴۶	۱
۴۷	بی‌توجهی به مال دنیا و رهایی از بند آرزوهای زودگذر دنیوی	۵۰ و ۵۳	۲

ردیف	مؤلفه‌ها	نام‌ها	فراوانی
۴۸	لزوم اطاعت از امر ولایت	۵۰ و ۵۳	۲
۴۹	ضرورت حاکمیت قانون و مینا بودن آن در روابط حکومتی و رعایت مساوات در میان زیر دستان	۵۰ و ۵۳ و ۵۹	۳
۵۰	صداقت با زیردستان و مطلع نمودنشان از امور	۵۰ و ۵۳	۲
۵۱	حفظ اسرار نظامی و امنیتی	۵۰ و ۵۳	۲
۵۲	عدم خودباختگی مسولان در مواجهه با مال دنیوی	۵۰ و ۵۳	۲
۵۳	یاری رساندن به دین خدا با نهایت توان	۵۱ و ۵۳	۲
۵۴	جلو گیری از افتادن غنایم به دست دشمنان	۵۱	۱
۵۵	شکیبایی در مواجهه با خواسته های زیردستان و صبر در امور	۵۱ و ۵۳	۲
۵۶	نیک رفتاری با سپاهیان و سعی بر خشنودی زیردستان و فرمانبران	۵۱ و ۵۳	۲
۵۷	خیر خواهی و مصلحت اندیشی	۵۱ و ۵۳	۲
۵۸	به جای آوردن شکر خداوند در همه حال	۵۱	۱
۵۹	اقامه نماز، توجه به نماز جماعت، سرعت در انجام نماز جماعت در حد توان ناتوانان و انجام فرایض دینی و استمرار در یاد خدا و سعی بر نزدیکی خدا	۵۱ و ۵۲ و ۵۳	۳
۶۰	مقدم داشتن و نصب العین قرار دادن قرآن و فرامین الهی اطاعت از خدا بر سایر امور	۵۳	۱
۶۱	رهایی از بند آرزوهای زود گذر دنیوی و مهار نفس سرکش و کوچک شمردن خود و بزرگ شمردن خداوند	۵۳	۱
۶۲	اشتغال به امور نیک و خداپسندانه	۵۳	۱
۶۳	عدم استثمار طبقه فرودست جامعه	۵۳	۱
۶۴	سعی بر خطاپوشی و زدودن کینه‌های گذشته و جلوگیری از بروز کینه‌های جدید و مذموم بودن افشای سر از جانب مسولان و تلاش همه‌جانبه بر عیب‌پوشی مردم در گذشتن از خطا های غیر عمدی و ناخواسته و پرهیز از قضاوت های عجولانه و کورکورانه	۵۳	۱
۶۶	عفو و گذشت و مهار خشم و عدم تسریع در مجازات	۵۳ و ۵۶ و ۷۶	۳
۶۷	مورد مشورت قراردادن افراد بی طرف، مومن و خیر خواه و عدم استفاده از بخیلان و تنگ نظران به گاه مشورت	۵۳	۱
۶۸	عدم استفاده از مهره‌های طاغوتی در مسولیت ها و عدم به‌کارگیری نالایقان در رأس امور	۵۳	۱
۶۹	لزوم توجه به خواست توده و پرهیز از توجه به خواص و غفلت از عوام	۵۳	۱
۷۰	عدم توجه به گفته های افراد ترسو و نپذیرفتن سخنان سخن چینان و بددلان	۵۳	۱
۷۱	مهار قدرت طلبی در عین داشتن قدرت	۵۳	۱
۷۲	همراهی با راستگویان و پرهیزکاران	۵۳	۱
۷۳	عدم استفاده از افراد متملق برای مشورت	۵۳	۱
۷۴	مشورت گرفتن از افراد صادق و صریح	۵۳	۱
۷۵	رسوا ساختن کارگزاران متخلف و مطلع نمودن مردم از تخلف آن‌ها	۵۳	۱
۷۶	گماشتن افرادی متدین و راستگو برای کسب اطلاع از نحوه عملکرد کارگزاران	۵۳	۱
۷۷	تامین حوایج دنیوی عاملان حکومتی (برای جلوگیری از خیانت در امانت از جانب ایشان)	۵۳	۱

ردیف	مؤلفه‌ها	نامه‌ها	فراوانی
۷۸	به کار گماردن مسوولان پس از آزمودن آن‌ها و کسب اعتماد نسبت به ایشان	۵۳	۱
۷۹	عزل قضات دنیاطلب و نالایق	۵۳	۱
۸۰	استفاده از قضات خوشنام، صبور، با اخلاق، بی طرف، مومن، متقی، پرتلاش، دانا، جویای حق، دوستدار عدالت و قاطع و لزوم حمایت همه جانبه از قاضی و رفع احتیاجات مالی او و نیز افزایش شان و منزلت اجتماعی قضات	۵۳	۱
۸۱	تبعیت از کتاب و سنت	۵۳	۱
۸۲	بیان زحمات و خدمات انجام گرفته و تقدیر از زحمتکشانشان	۵۳	
۸۳	ضرورت وجود روحیه همدلی میان سپاهیان	۵۳	۱
۸۴	لزوم رسیدگی مداوم شخص حاکم به امور نظامیان و برطرف نمودن حوایج ایشان و لزوم تامین مالی و معیشتی نظامیان	۵۳	۱
۸۵	استفاده از افسران مومن، پاکدامن، بردبار، دلیر، جوانمرد، بخشنده، رحمدل، با خانواده، اصیل و با سوابق ارزنده در راس فرماندهی لشکر	۵۳	۱
۸۶	رفع حاجات فرودستان و فقرا	۵۳	۱
۸۷	اقتدار لشگریان ظامن امنیت مردم و نشانگر شکوه و اقتدار مملکت	۵۳	۱
۸۸	توجه به امور اقتصادی و حمایت از تولید کنندگان و بازرگانان و صنعتگران	۵۳	۱
۸۹	لزوم اعتماد رعیت به قضات و کارگذاران حکومتی	۵۳	۱
۹۰	به کارگیری نظامیان در امور لشگری و کارمندان در امور اداری و عدم اختلاط آن‌ها	۵۳	۱
۹۱	استفاده از صاحب نظران و اندیشمندان در اداره امور	۵۳	۱
۹۲	مصاحبت و مجالست مستمر با دانشمندان و حکیمان	۵۳	۱
۹۳	توجه به سنن حسنه و عرف پسندیده رایج میان مردم	۵۳	۱
۹۴	عدم تضييع حقوق زیردستان و ضعيفان	۵۳	۱
۹۵	ضرورت آزمودن کارمندان برای گماردن ایشان در پست های اداری و استفاده از کارمندان صالح، آرام، دقیق، پرتلاش، متعهد و امانتدار در امور اداری	۵۳	۱
۹۶	گرانی اجناس در بازار دلیلی بر ضعف حاکمان، مجازات اخلاطگران اقتصادی برای عبرت سایرین؛ افزایش میزان گردش سرمایه در جامعه از طریق امکان خرید و فروش آسان برای همگان	۵۳	۱
۹۷	اهمیت به اقشار آسیب پذیر جامعه و کمک مالی و غیرمالی به طبقات فرودست و ایجاد حداقل امکانات رفاهی برای ایشان از محل بیت المال	۵۳	۱
۹۸	پیگیری مستمر امور مستمندان و حمایت دولتی از ایتام و سالمندان	۵۳	۱
۹۹	ترویج آزادی کلام و پیش بینی مکانیسم‌ها برای بیان خواسته‌های عمومی مردم به صورت آزادانه و بدون تکلف	۵۳	۱
۱۰۰	پرهیز از درشتی و تند خوئی به گاه حضور میان مردم	۵۳ و ۷۶	۲
۱۰۱	تسریع در روند اداری و نیفکندن کار امروز به فردا	۵۳	۱
۱۰۲	آسایش مردم؛ هدف اصلی در امور حکومتی	۵۳	۱
۱۰۳	جلو گیری از رانت‌خواری و جلوگیری از قرار گرفتن افراد	۵۳	۱

ردیف	مؤلفه‌ها	نامه‌ها	فراوانی
	بر سر مسندهای حکومتی بر مبنای قرابت های نسبی و سببی		
۱۰۴	حاکمیت شایسته سالاری	۵۳	۱
۱۰۵	صلح سازنده بهتر از نبرد بی حاصل	۵۳	۱
۱۰۶	مصون ندانستن خود از دشمن حتی در زمان صلح و حزم و دور اندیشی در امور دشمن ۱	۵۳	۱
۱۰۷	وفای به عهد و پایبندی به معاهدات حکومتی و اهمیت وفای به عهد از جانب حاکمان در نگاه مردم	۵۳	۱
۱۰۸	جلو گیری از ریختن خون های مردم و سعی در حفظ جان ایشان	۵۳	۱
۱۰۹	عذر خواهی از ستمدیدگان متضرر از ناحیه حکومت	۵۳	۱
۱۱۰	پرهیز از خودپسندی	۵۳	۱
۱۱۱	خدمتگذار دانستن خود در مقابل رعیت و پرهیز از منت گذاردن بر ایشان	۵۳	۱
۱۱۲	وقت شناسی	۵۳	۱
۱۱۳	پرهیز از رخوت و سستی و کاهلی در امور	۵۳	۱
۱۱۴	انجام کارها در موقع و موعد خویش	۵۳	۱
۱۱۵	خویشننداری به گاه خشم و صبر به گاه قهر	۵۳	۱
۱۱۶	پرهیز از سخن نستجیده	۵۳	۱
۱۱۷	تقدیر از تلاش های پسندیده ی فرماندهان و حاکمان گذشته	۵۳	۱
۱۱۸	عدم پیروی از هوای نفس و گرفتن عنان نفس سرکش	۵۳ و ۵۶ و ۵۹	۳
۱۱۹	همه تلاش ها برای رضای خدا و دوری از دنیا طلبی	۵۶	۱
۱۲۰	به کارگیری خرد و اندیشه در امور و ضرورت خردمند بودن حاکمان و فرماندهان	۵۶ و ۶۲	۱
۱۲۱	بیان مشکلات سپاه به فرمانده و مطلع ساختنش از کمبودها و نارسایی ها	۶۰	۱
۱۲۲	بالا بردن سرعت و آمادگی لشگریان برای پذیرفتن تاکتیک های رزمی در نیدان نبرد	۶۰	۱
۱۲۳	انطباق مسوولیت ها با ویژگی های فردی	۶۱	۱
۱۲۴	مصلحت اندیشی در امور	۶۲	۱
۱۲۵	همراهی حاکمیت با پرهیزکاران	۶۲	۱
۱۲۶	لزوم با بصیرت بودن مجاهدان	۶۲	۱
۱۲۷	فریضه بودن دفاع از آب و خاک در برابر متجاوزین	۶۲	۱
۱۲۸	توجه به عاقبت گذشتگان	۷۹	۱
۱۲۹	حرکت در مسیر حق و عدالت	۷۹	۱
۱۳۰	جلوگیری از فساد اداری	۷۹	۱

نامه‌های نهج‌البلاغه ذکر شده است.
 ۲- صرف نظر از ویژگی‌ها و صفاتی که با وجود اختلاف در لفظ، از ترادف معنایی برخوردارند، از منظر مولای متقیان(ع)، ۱۳۰ ویژگی شاخص و محوری، از اوصاف و خصائص برجسته فرماندهان مسلمان در حکومت اسلامی بوده و این ویژگی‌ها، می‌باید پایه و اساس منش و روش آنان در انجام وظایف و تکالیف‌شان در برابر خداوند و امام و ولی زمانه، در قبال زیردستان و در مواجهه با دشمنان در حالات مختلف نبرد باشد.
 ۳- از میان ۱۳۰ ویژگی فرماندهان مسلمان که در نامه‌های امیرالمؤمنین(ع)، مورد تأکید قرار گرفته است، ۱۳ ویژگی، بیشترین تکرار را به خود اختصاص داده‌اند که جدول ذیل، نمایه تکرار و محل‌های ذکر این ویژگی‌ها در نهج‌البلاغه است:

در این مطالعه، آنچه بیش از همه مورد توجه بوده است، به دست دادن مؤلفه‌های فرهنگی اسلام در حوزه آداب و اخلاقیات نظامی فرماندهان مسلمان در میدان نبرد و غیر آن، در مقابل دشمنان از یک سو و در برابر فرادستان و فرودستان خود، از سوی دیگر بود. لذا آنچه در بخش‌های پیشین گذشت، احصا و گردآوری مؤلفه‌های این فرهنگ در قالب ویژگی‌هایی از نوع کنش‌ها، واکنش‌ها، خصیصه‌های فکری، بینشی و رفتاری این دسته از عاملین حکومتی اسلام بود که یافته‌های پژوهش پیرامون خصائص، ویژگی‌ها و اوصاف فرماندهان مسلمان در کتاب شریف نهج‌البلاغه(بخش نامه‌ها) در جدول مربوطه ارائه گردید. تحلیل مؤلفه‌ها و ویژگی‌های این فرهنگ، مؤید مواردی به شرح ذیل است:

۱- مؤلفه‌ها و صفات مورد توجه و تأکید حضرت علی(ع) برای فرماندهان و مدیران در ۲۵ نامه از

جدول ۲ - تحلیل آماری ویژگی‌ها و اوصاف فرماندهان مسلمان در نهج‌البلاغه بر اساس پیشینگی(نامه‌ها)

ردیف	مؤلفه‌ها و ویژگی‌ها	نامه‌ها	فراوانی
۱	خداترسی و تقوا	۱۲ و ۵۳ و ۵۱ و ۵۶	۴
۲	فروتنی و مهربانی با فرودستان	۴۶ و ۵۱ و ۵۳ و ۷۶	۴
۳	توبیخ زیردستان نافرمان و بدکاران	۴ و ۳۸ و ۵۰ و ۵۳	۴
۴	اقامه نماز، توجه به نماز جماعت، سرعت در انجام نماز جماعت در حد توان ناتوانان و انجام فرایض دینی و استمرار در یاد خدا و سعی بر نزدیکی خدا	۵۱ و ۵۲ و ۵۳	۳
۵	عدالت طلبی، رفتار یکسان با زیردستان، برپایی عدل و داد، رعایت حقوق زیردستان و پرهیز از ظلم و ستم	۴۶ و ۵۳ و ۵۹	۳
۶	لزوم فرمانبری از فرمانده	۱۳ و ۳۸ و ۶۰	۳
۷	اعتدال در امور	۲۱ و ۳۸ و ۵۳	۳
۸	استقلال و استقامت در رای و قاطعیت در فرماندهی	۴ و ۵۳ و ۶۱	۳
۹	ضرورت حاکمیت قانون و مبنا بودن آن در روابط حکومتی و رعایت مساوات در میان زیردستان	۵۰ و ۵۳ و ۵۹	۳
۱۰	استفاده از افسران معتقد، مؤمن، مجرب، باحیا، اصیل، با پیشینه مذهبی، پارسا و آبرومند در رأس امور	۴ و ۱۶ و ۵۳	۳
۱۱	عدم پیروی از هوای نفس و گرفتن عنان نفس سرکش	۵۳ و ۵۶ و ۵۹	۳
۱۲	عفو و گذشت و مهار خشم و عدم تسریع در مجازات	۵۳ و ۵۶ و ۷۶	۳
۱۳	تهیه اطلاعات از تحرکات دشمن(اصل جمع آوری اطلاعات از دشمن)	۱۱ و ۳۳ و ۳۴	3

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

هنرنمایی و منتهای رفعت علمی و ادبی امام علی(ع) در ایجاد صور خیال را در منظر خواننده نمایان می‌کند و این مسئله مهم را نه با تکلف و تصنع، که در حالات مختلف و معمول زندگی خود تقریر نموده است.

در پایان با توجه به اینکه نهج البلاغه، منبعی سرشار از موضوعات متنوع و مختلف، به ویژه در مباحث نظامی است، پیشنهاد تحقیق آن است، موضوعات گوناگون نهج البلاغه و مباحث نظامی دیگری نظیر اصول ایجابی و سلبی مدیریت نظامی در نهج البلاغه، منش فرماندهی از دیدگاه امیرالمؤمنین(ع) و ... مورد اقبال محققان قرار گیرد. نیز؛ با عنایت به اینکه، نظام جمهوری اسلامی ایران، تنها داعیه‌دار حکومت شیعی-علوی در جهان است، شایسته است در انتصاب و گزینش افسران، فرماندهان و مدیران در سطوح مختلف نیروهای مسلح، اصول و ملاک‌های مورد نظر امیرالمؤمنین(ع) را که این مقاله آنها را احصا و ارائه کرده است، مورد توجه قرار دهد.

منابع

قرآن کریم

- نهج البلاغه، ترجمه شهیدی، سیدجعفر (۱۳۷۴). تهران، انتشارات علمی فرهنگی، چاپ هشتم.
- ابن ابی الحدید، عزالدین ابوحامد (۱۳۴۱). شرح نهج البلاغه، مصحح: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، کتابخانه عمومی آیه ... مرعشی نجفی.
- بیهقی کیدری، قطب الدین محمدبن حسین (۱۳۷۵). حدائق الحقایق فی شرح نهج البلاغه، مصحح: عزیزا... عطارودی، قم، انتشارات عطار.
- جوکار، نجفقلی (۱۳۸۸). صور خیال در نهج البلاغه، شیراز، دانشگاه شیراز.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۱). رخساره خورشید (سیره امام علی^(ع) در نهج البلاغه، تهران. انتشارات دریا.

در افق این مقاله، اکتشاف مؤلفه‌های فرهنگی در حوزه بینش و منش یا فرهنگ پنداری و رفتاری فرماندهان مسلمان بر اساس آموزه‌های نهج البلاغه مطرح نظر بوده است که با توجه به مفاهیم و مؤلفه‌های ارائه شده ناظر بر ویژگی‌ها و خصائل فکری و عملی فرماندهان مسلمان در جداول مربوطه، هدف اصلی تحقیق محقق گردیده و بر اساس آن، ۱۳۰ مؤلفه از ویژگی‌های اندیشه‌ای و عملی برای آنان از نامه‌های نهج البلاغه کشف و ۱۳ مؤلفه آن (جدول ۲) بیشترین تکرار را در نهج البلاغه به خود اختصاص داده‌اند. بنابراین، فرضیه اصلی پژوهش مبنی بر اینکه «در نهج البلاغه، بایسته‌های بینشی و رفتاری کافی برای رسیدن به فرهنگ مطلوب فرماندهی اسلامی وجود دارد»، تأیید می‌گردد. علاوه بر آن، با توجه به نتایج زیر، دیگر فرضیه‌های تحقیق نیز اثبات می‌شود:

امیرالمؤمنین(ع)، ویژگی‌های فرماندهان و کارگزاران خود، به ویژه افسران رشیدی چون مالک اشتر، عمار، محمدبن ابی‌بکر و عبدالله بن عباس را که مورد توجه خاص آن حضرت بوده‌اند، در قالب ترکیب‌ها و عباراتی در اوج فصاحت و بلاغت، به تصویر کشیده است؛ به طوری که خواننده و یا شنونده فهم را متوجه اوج رفعت و بلندای مقام و مرتبت یک افسر مسلمان که متصف به وصف فرماندهی و مدیریت در حکومت اسلامی است، می‌نماید و در این راستا برترین اوصاف و عالی‌ترین ویژگی‌های انسانی و اخلاقی را برای فرماندهان اسلامی در قالب کلام به تصویر کشیده است.

گاه تصویر این صفات و خصایص، چونان تابلویی زیبا، فراروی انسان ارائه گردیده که اوج توانایی و فصاحت و بلاغت صاحب کلام را حکایت و اوج

- رشاد، علی اکبر (بهار ۱۳۹۰). مقاله «فلسفه فرهنگ»، نشریه راهبرد فرهنگ، شماره ۱۲ و ۱۳.
- رشید زاده، فتح‌الله (۱۳۸۹). تربیت نظامی، تهران. انتشارات دانشگاه افسری امام علی^(ع).
- رشیدزاده و موسوی زاده، فتح‌الله و سیدذبیح‌الله (۱۳۸۹). دانشگاه افسری امام علی^(ع) در پرتو ولایت، تهران. انتشارات دانشگاه افسری امام علی^(ع).
- رشید زاده، فتح‌الله (۱۳۸۷). منش و رفتار فرماندهی (دوره سه جلدی)، تهران، انتشارات دانشگاه افسری امام علی^(ع).
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۱). نقد ادبی، تهران، چاپخانه تابش، ویراست سوم.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۸۹). المیزان فی علوم القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، بهار ۱۳۸۹، چاپ بیست و نهم.
- فؤاد عبدالباقی، محمد (۱۳۷۴). المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، تهران، انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
- میرحسینی و زارعی کفایت، سید محمد و حشمت‌الله، (۱۳۹۲). بررسی ترجمه‌های صور خیال در دو خطبه نهج‌البلاغه، «الملاحم» و «الجهاد»، (با تکیه بر ترجمه‌های دشتی، شهیدی، قرشی و فیض‌الاسلام) نرم افزار دانشنامه علوی.

یادداشت‌ها

- ۱- بخش اول نهج‌البلاغه، خطبه‌های حضرت علی^(ع) است که عمدتاً در دوران کوتاه خلافت آن حضرت ایراد شده و در مجموع شامل ۲۴۱ خطبه است. بخش دوم، نامه‌های امیرالمؤمنین^(ع) است که خطاب به فرزندان بزرگوار آن حضرت، فرماندهان و کارگزاران، دشمنان و ... صادر شده و مجموعاً مشتمل بر ۷۹ نامه است. بخش سوم، حکمت‌ها و کلمات قصار مولای متقیان^(ع) است که در پاسخ سؤالاتی که از ایشان می‌شده و یا بنا بر اغراض و مقاصد خاصی، در قالب ۴۸۰ حکمت، ایراد فرموده که در عین کوتاهی و ایجاز، بحری از معرفت در هر فراز آن نهفته است.
- ۲- در عصر کنونی، با توجه به اینکه فرماندهان نظامی شاغل در نیروهای مسلح ایران، از مصادیق فرماندهان ارتش اسلام می‌باشند، همان ویژگی‌ها و خصائل مورد نظر امیر مؤمنان^(ع) در انتخاب افسران و فرماندهان، ملاک و مبنای گزینش و انتصاب است؛ (ر.ک: رشیدزاده، پاییز ۱۳۸۹، ۴۱).